

BR.1872.II.46.

B.

Bg. 1872. II, 46.

JUBELREDE

OP HET

TWEEDE EEUWGETIJD

VAN

GRONINGENS BEVRIJDING,

den 28 Augustus 1872.

DOOR

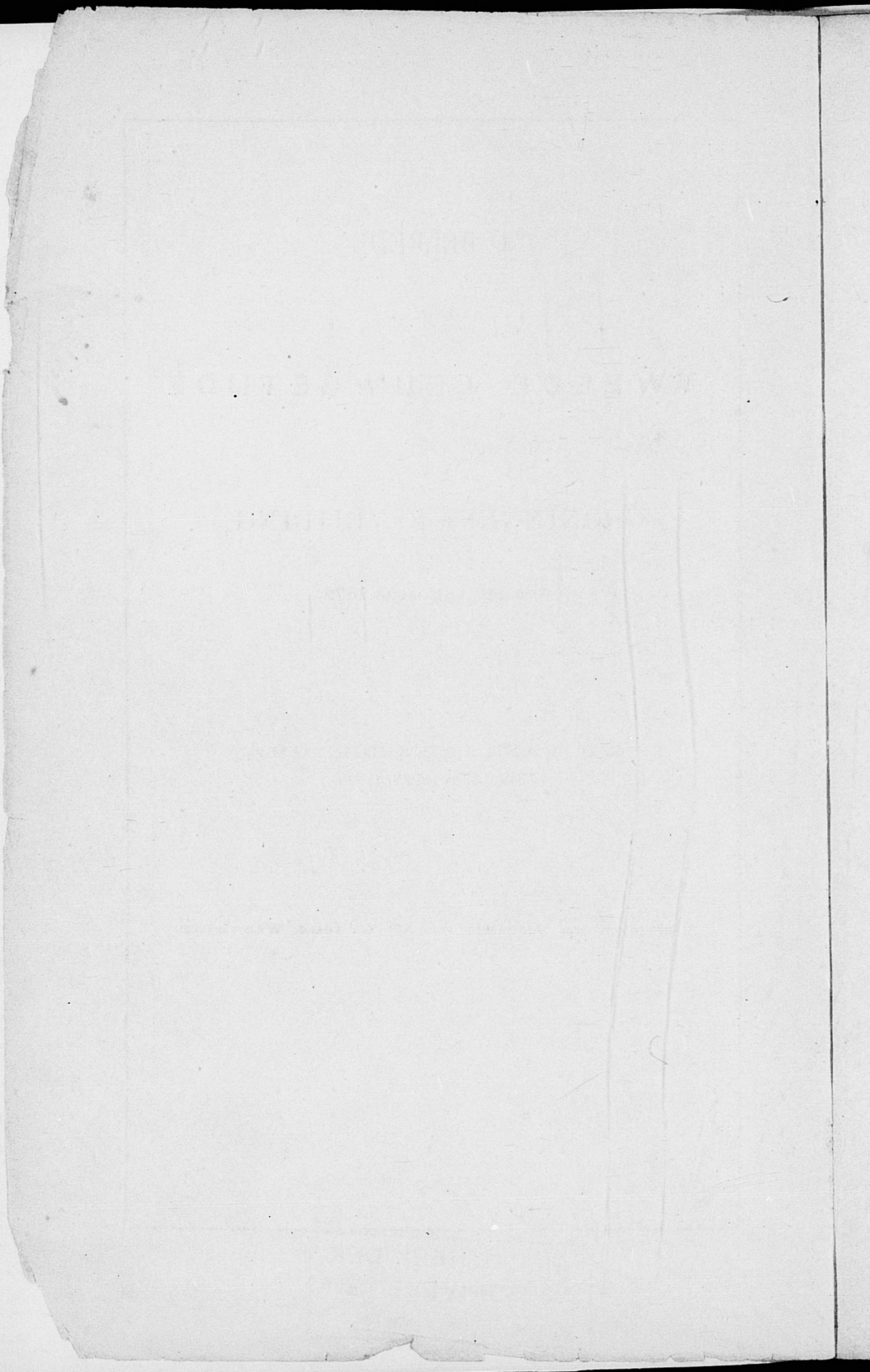
C. H. VAN HERWERDEN, C.H.Z.

Theol. Doct. en Predikant.

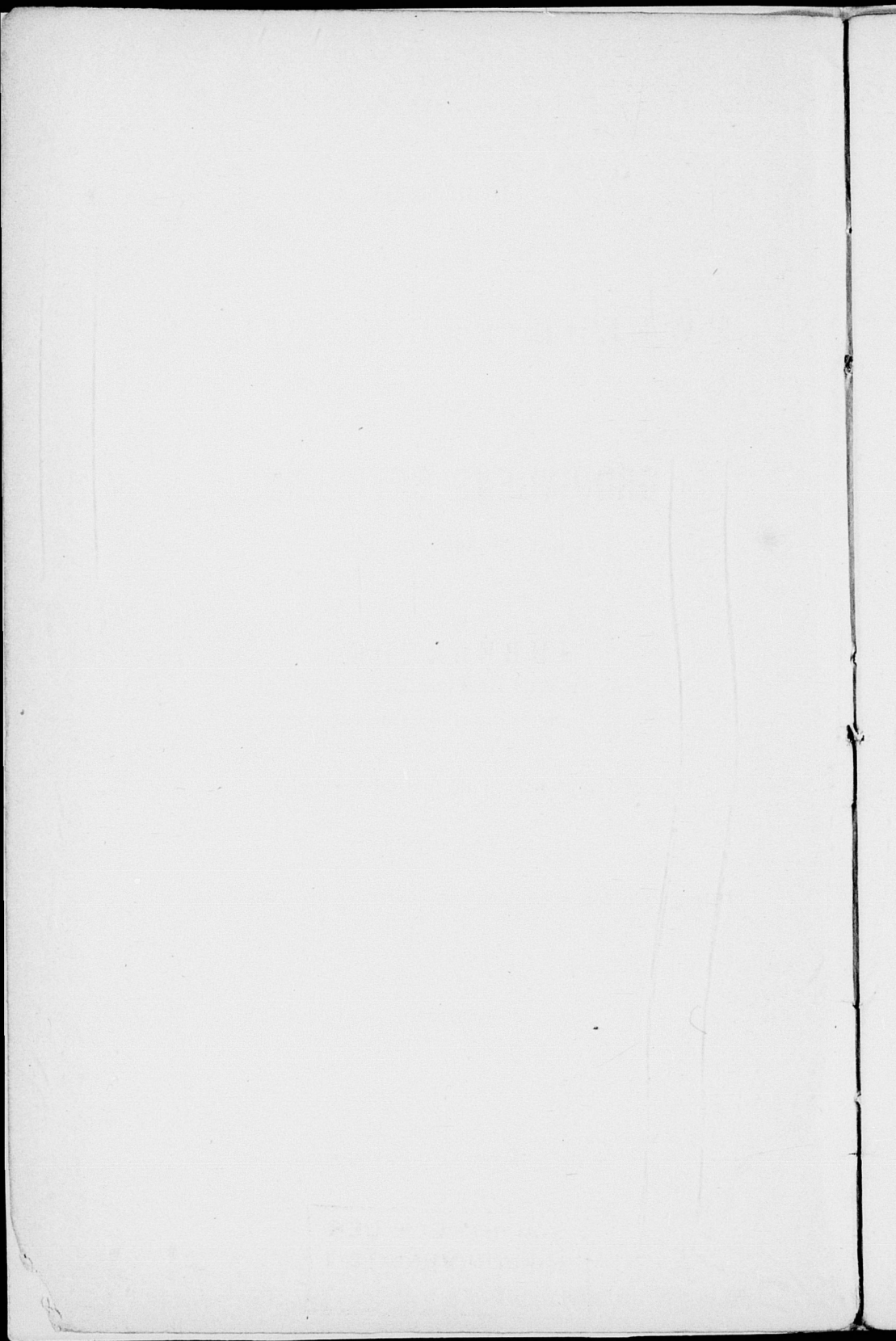
Uitgegeven ten voordeele van het Groene Weeshuis.

A. I. SCHOLTENS. — GRONINGEN.

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT.

JUBELREDE.

JUBELREDE
OP HET
T W E E D E E E U W G E T I J D E

VAN

GRONINGENS BEVRIJDING,

den 28 Augustus 1872.

DOOR

C. H. VAN HERWERDEN, C.H.Z.

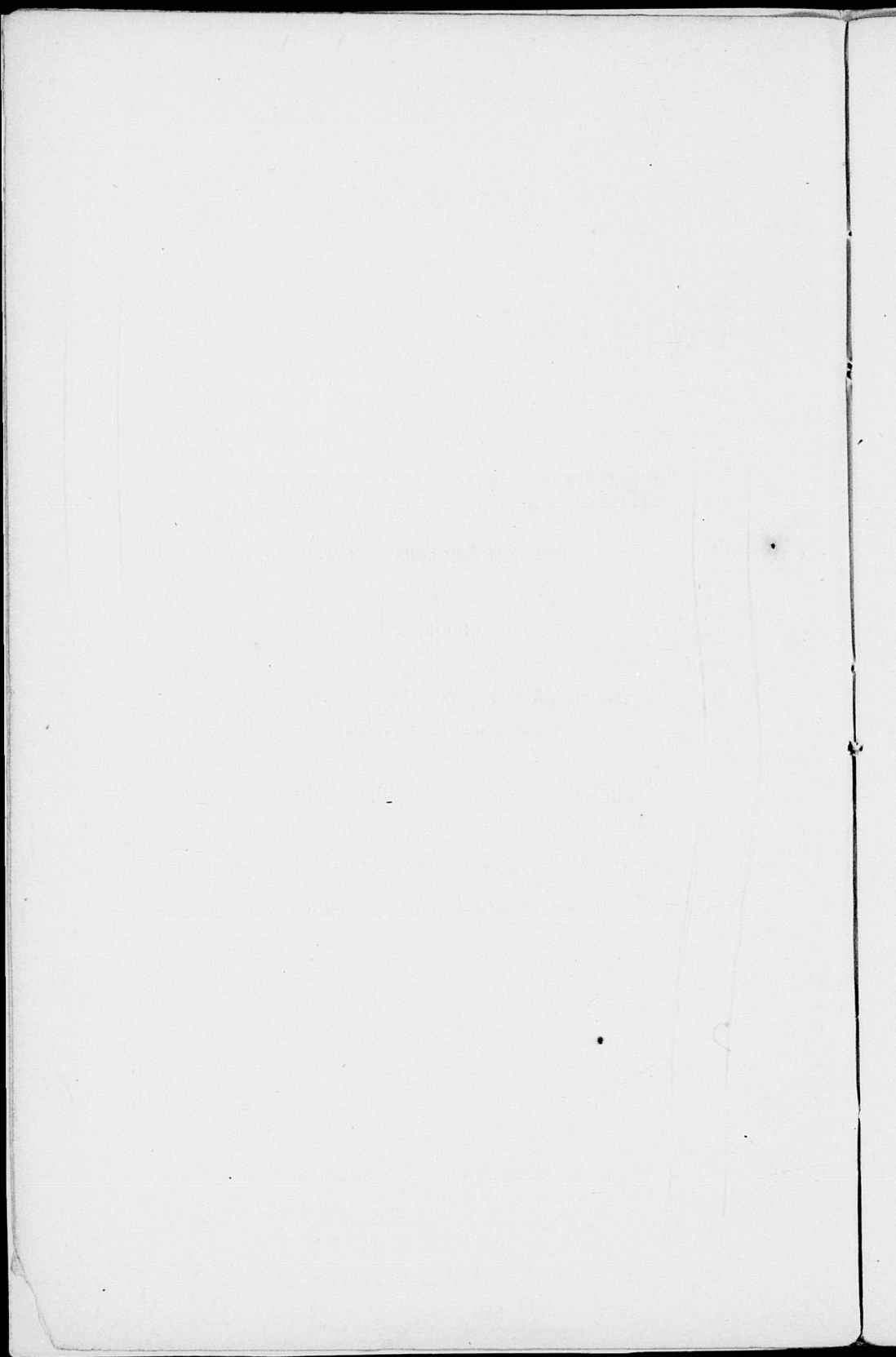
Theol. Doct. en Predikant.

Uitgesproken in de Martinikerk aldaar.

~~~~~  
Uitgegeven ten voordeele van het Groene Weeshuis.

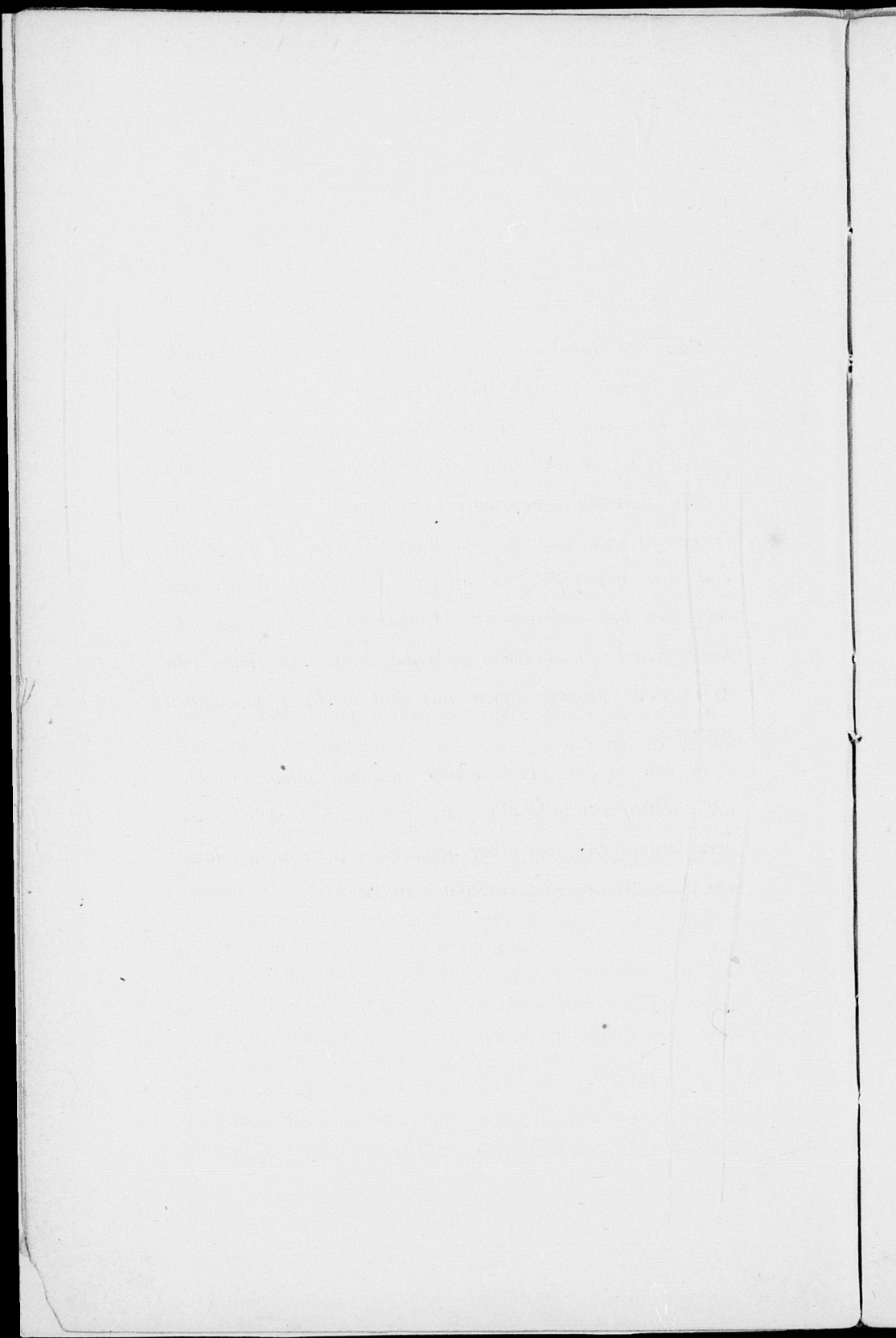
—  
~~~~~  
A. L. SCHOLTENS. — GRONINGEN.

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT,

Van vele zijden aangezocht tot het uitgeven dezer Jubelrede, meende ik aan dat verlangen te moeten voldoen, daar toch ook deze Toespraak tot de geschiedenis van een Feest behoort, dat, zoo merkwaardig het is uit hoofde van de gebeurtenis, aan wier herdenking het is gewijd, zoo onvergetelijk tevens blijven zal uit hoofde van den voortreffelijken afloop, dien het, in verband ook met het voorafgaand, tweeduagsch studentenfeest, heeft gehad. Voor alles zij rijke dank aan Hem, van Wien deze schoone dagen aan stad en land geschonken waren!

Ik heb bij de preek eenige aanteekeningën gevoegd, die, niettegenstaande alles, wat ook in de laatste weken, over Groningens bevrijding geschreven is, menigen lezer, zoo ik vertrouw, niet onwelkom zullen zijn.

VOORZANG.

Ps. 118. vs. 12a en 14b.

Dit is de dag, de roem der dagen,
Dien onze God geheiligd heeft;
Laat ons verheugd, van zorg ontslagen,
Hem roemen, die ons blijdschap geeft!
Laat ieder 's Heeren goedheid loven,
Want goed is d' Oppermajesteit!
Zijn goedheid gaat het al te boven,
Zijn goedheid duurt in eeuwigheid!

Heil den vaderlande, der stad en gemeente! Heil u allen,
wie gij zijt en vanwaar ook tot dit jubelfeest opgekomen!

De dag is aangebroken, waarop Groningen van den
aanvang des jaars af staarde; de dag, door kanonge-
bulder verkondigd, door feestmuziek van 's torens trans
ingewijd; de dag, die telken jare door het nageslacht
verdient te worden gevierd, maar welks tweede eeuwge-
tijde door ons, die dit beleven mogen, hem tot een eenigen,
heerlijken feestdag verheft. Hadden reeds onderscheiden
steden in ons vaderland, dit jaar, het heugelijk tijdstip
harer verlossing van de Spaansche dwingelandij te geden-
ken, maar was Groningen hiervan verstoken, omdat het
eerst in 1594 voor altijd van dat juk werd bevrijd: 't is
als eene vergoeding daarvoor, dat nu het tweehonderdjarig
jubilé van de bevrijding der stad invalt; eene gebeurtenis,

die, in het bange jaar 1672, als een helder en vrolijk schijnend morgenlicht te midden van de zwarte duisternis, die toen het vaderland overdekte, schitterend blonk.

Teregt meende de Feestcommissie, dat in haar programma, voor heden, eene godsdienstige viering, zoo mogelijk bij alle gezindten, eene eerste plaats bekleeden moest; en was door den Kerkeraad dezer gemeente gereedelijk dien overeenkomstig besloten, dan mogt of wilde ik, toen mijne ambtgenooten wenschten, dat ik hierbij zou voorgaan, mij aan deze eervolle taak niet onttrekken.

Ongetwijfeld, Stad- en Landgenooten! is het eene behoefte voor uw hart, gelijk voor het mijne, nu terstond in aanbiddenden dank voor God ons neer te buigen.

G E B E D.

GEZANG 2, vs 1 en 5.

DE GEMEENTE.

Den hoogen God alleen zij eer!
 Elk kniel' voor Hem aanbiddend neêr!
 Elk moet Hem dank bewijzen.
 Ja Hem, die ons zoo eindloos goed
 Verzorgt en in gevaar behoedt,
 Moet al het schepsel prijzen.

DE VROUWEN.

Heft aan, heft aan! roemt zijn gena'!
 Hij sloeg ons mededoogend ga',
 Hij schonk ons zijn bescherming.
 Zingt dan den hoogen God ter eer!
 Aanbidt Hem! buigt u dankend neêr!
 Looft God! looft zijn ontferming!

DE GEMEENTE.

Zingt, aard en hemel! zingt uw' Heer!
 Het driemaal heilig meld' zijn eer!
 Zingt Hem op hooge toonen!
 De lof van God vervull' 't heelal,
 Die is, die was, die komen zal,
 En onder ons wil wonen.

JEZ. 12: 5a.

Psalmzingt den Heer, want heerlijke dingen heeft Hij gedaan.

Het zijn *heerlijke* dingen, die wij op dit eeuwgetijde gedenken; *God* heeft ze gedaan; 't betaamt ons Hem te *loven*: ziet hier, Geliefden! den gedachtengang, dien mijne toespraak, overeenkomstig den tekst, volgen zal.

Het zijn *heerlijke* dingen, die wij op dit eeuwgetijde gedenken.

Verplaatsen wij ons, om dit regt te gevoelen, voor een oogenblik in het tijdperk van den bangen worstelstrijd met Spanje, toen de eerste blijvende zegekrete, die de profetie eener latere, volkomene overwinning was, werd geslaakt, — toen Brielle was veroverd. Men spreekt veel van den tachtigjarigen vrijheidskamp onzer vaders: maar toen deze aanving, waren er reeds veertig jaren van bloed en tranen voorafgegaan, en op schavot en brandstapel waren duizenden offers van tirannij en bijgeloof gevallen. Verworven werd eindelijk bij den Munsterschen vrede de zoo duurgekochte prijs. De Vereenigde Nederlanden traden als een vrije staat te voorschijn, onafhankelijk, zelfstandig, tot grooten bloei en welvaart al strijdende geklommen, en boven alles was de edelste en de grootste vrijheid, zonder welke elke andere weinig of niets beteekent, die der godsdienst en des gewetens, als het kostbaarst kleinood verkregen. Zoo stond dit kleine land, bewonderd, nog meer benijd, voor het oog der wereld daar, en niet gering was het gewigt, dat het in de weegschaal van het lot der volken wierp.

Dát prikkelde den trotschen, eerzuchtigen en magtigen Koning, die zeggen durfde: »de Staat ben Ik.» Nederland

moest vernederd, gefnuikt, wat zeg ik? vernietigd worden; ² daartoe onder andere staten verdeeld; hem zelve moest het beste deel van den buit toevallen; andere vorsten, Karel van Engeland, de Bisschoppen van Keulen en Munster mogten, voor trouw verleende hulp, ³ het hunne nemen; wat echter nog nader bijna aan 't hart lag, dan de vergrooting van zijn gebied: — het bolwerk der hervorming moest met Nederland vallen. ⁴ De Engelsche koning, in 't geheim Rome toegedaan, ⁵ en de beide kerkvorsten met hem, wenschten niets vuriger, en zagen reeds, in hunne verbeelding, ons weerloos land tot de gehoorzaamheid aan den Pauselijken stoel teruggebracht.

Gij kent M. T. H. het geluk der vijandelijke wapenen. — Reeds was binnen Utrecht Lodewijks hoofdkwartier gevestigd, waar een Fransch kardinaal de Domkerk tot de Roomsche eeredienst wijdde, ⁶ en van de wallen van Amsterdam zag men de wachtvuren des vijands. Gelderland was bezweken, en hij had drie Hollandsche steden in zijne magt. Overijssel was voor den Bisschop van Keulen gezwicht. Koevorden, de sleutel van Drenthe, was door dien van Munster veroverd. Frieslands grens lag open, en door de vereenigde Engelsche en Fransche vloot werd Texel bedreigd. ⁷ Ware Groningen gevallen, de Bisschoppelijke legers zouden Friesland hebben bezet, en ongehinderd zou het Fransche leger verder in Holland en straks in Zeeland hebben kunnen doordringen. Reeds hadden de door Lodewijk gestelde vredesvoorwaarden genoeg geleerd, wat van het vaderland worden zou, indien hij, nadat deze waren afgeslagen, overwon. ⁷ Uitgeschraapt ware Nederland geworden van de rij der natiën, en aan dragonades, aan de gruwelijkste geloofsvervolging zou hij het hier niet hebben laten ontbreken, die er later zijn eigen land en volk zoo wreedaardig meê teisterde. Neen, Landgenooten! dan ware het jaar 1872 nimmer een jaar van algemeene, hooggestemde feestvreugde geworden! De vrucht

der zege, op Spanje behaald, ware verloren gegaan voor het vaderland!

Zal ik er nog in 't bijzonder over uitweiden, welk lot Groningen zou zijn beschoren geweest, indien het de prooi zijner belegeraren ware geworden? — Wat kon men van eenen Barend van Galen verwachten, die, door Fransch goud omgekocht, het verbond met onzen Staat verbrak, die met verraders heulde en den oorlog onder de leugenachtigste voorgevens had verklaard, daarbij den naam Gods, als stond hij eene geregte zaak voor, aanroepende?⁸ Wat van hem, die zijne eigene gekwetsten, als hun getal hem te groot werd, of hunne wonden ongeeeselijk schenen, medoogenloos liet ombrengen?⁹ Die, toen de Keulsche Kerkvoogd het beleg wilde ophieven, omdat er bloeds genoeg vergoten was, onverzadelijk hem tot voortzetten dwong!¹⁰ Wat moest men niet van de dweeppzucht en het bijgeloof zijner scharen duchten, wier vuurmonden kogels door monniken bezworen braakten, waarin men tooverformulen vond?¹¹ Had hun kerkvorst, gelijk hij zich daarmee vleide, de hoogmis op St. Lodewijks dag in dit heiligdom mogen vieren,¹² — de plundering en verwoesting, die zij ten platten lande hadden aangerigt, waarbij zij Roomschegezinden zoo min als Protestanten spaarden, de heiligschennis, door hen aan kerken, aan doop- en avondmaalgereedschappen, aan bijbels gepleegd, de moedwillige moorden, door hen begaan, voerspelden het genoeg, aan welke gruwelen deze ongelukkige stad en hare inwoners, zonder onderscheid van belijdenis,¹³ zou zijn ten prooi geworden!

Neen, Groningen kon niet luide genoeg juichen over eigen redding uit het schrikkelijkst gevaar! Maar veel hooger toon nog mogt het aanslaan, omdat het meer dan eenige stad of vest tot behoud van het gansche vaderland, tot behoud van gewetens- en godsdienstvrijheid had bijgedragen. »Groningen constant, 't behoud van

't land," heette het op'een toenmaligen gedenkpenning. Een tijdgenoot van die dagen schrijft: »Groningen, de laatste, kleinste en minste provincie in 't Vereenigd Nederland weerstond het allereerst den moedigen, trotschen en triomferenden vijand, wien alle sterkten en steden zoodanig ontzagen, dat ze, op zijn aankomen, terstond bedwelmd en overwonnen waren." ¹⁴ Prins Willem III verklaarde, dat de kloekmoedige en heldhaftige verdediging, voor welke een gelukkig ontzet alleen de welverdiende belooning zijn kon, van het grootste belang was voor het gansche vaderland. ¹⁵ In allerijl, met schande beladen, weken de verwaten kerkvorsten terug. ¹⁶ Van hier uit werden de plannen beraamd en volvoerd, die, nog eer het jaar ten einde was, al de in deze provincie door den vijand bezette punten, ook het sterke Koevorden, aan zijne magt ontrukten.

Ja, *heerlijke* dingen herdenken wij op dit tweehonderdjarig jubilé! — Maar heeft *God* die nu gedaan? Kunnen wij, in vollen ernst, de woorden van den profeet overnemen en op Groningens bevrijding toepassen?

Zouden wij dat niet, Stad- en Landgenooten? Wanneer wij het doen, willen wij geenszins voorbij zien, wat *menschen* deden; welke de onsterfelijke roem is uwer voorvaderen, o Groningers! Hoe de Regering, zoodra het gevaar in de verte genaakte, alles deed, wat tot verdediging der stad kon worden in 't werk gesteld; ¹⁸ hoe zij voor de proviandering zoo uitnemend zorgde, dat allerlei levensmiddelen, waaraan elders behoefte bestond, konden worden uitgevoerd. ¹⁹ Hoe zij, vooral door Karel van Rabenhaupt aan 't hoofd der verdediging te stellen, en geen offers te sparen, om hem, den ervarensten en moedigsten krijgsbevelhebber, voor zich te winnen, van haar doorzicht en hare zorg het onwedersprekelijkst blijk gaf. Hoe Rabenhaupt zelf van zijne taak zich zoo trouw en onvermoeid kweet, dat hij zich, gedurende het gansche

beleg, dag noch nacht rust vergunde.²⁰ Hoe de burgerij steeds vol moed te wapen snelde, door de vrouwen, ook in 't heetst van het gevecht, op de wallen angevuurd, wier geestdrift ook de kinderen ontvonkte, en waarin ook grijsaards deelden.²¹ Wat de keurbende van studenten, door hoogleeraren begeleid, die vaak uit de gehoorzaal zamen met hen ten strijde togen, des daags en des nachts, ook op de gevaarlijkste posten volbragt,²² en hoe de Doopsgezinden, die geen wapens durfden voeren, alom ter brandblussching aanwezig waren, en de Roomschegezinden doof waren voor de verleidelijke aanbiedingen der Bisschoppen.²³ Hoe bij het puin zijner woning niemand klaagde, veeleer onbezorgd en met verhoogden moed den vijand tartte;²⁴ hoe de gespaarde woningen van blijder harte voor hen, die huis en have hadden verloren, werden opengesteld, en de rijken dankbaar ook de in armelijke woningen hun aangeboden verblijven aannamen.²⁵ Hoe eene bezwarende inlegering zonder de minste klagt gedragen werd, en de lichamelijke verminking, die eene moeder trof door denzelfden kogel, die haar een geliefd kind ontrukte, voor niets door haar gerekend werd, zoo maar de stad niet verloren ging.²⁶ Neen —, wij vergeten de *menschen* niet, als wij van *God* spreken, en getuigen, dat *Hij* de *heerlijke* dingen, die wij jubelend herdenken, heeft gedaan!

Voorzeker, als wij dit getuigen, handelen wij ook in den geest van die edele, die kloeke en trouwe mannen en vrouwen, die zich lauweren hebben verworven, welke ook na twee eeuwen nog schitterend prijken! In *God*, van Wien zij, ook bij de grootste krachtsinspanning en de volhardendste zelfopoffering, alleen hulp en redding verwachtten, in *God* sterkten zich Overheid en burgerij door een duren eed van wederzijdsche getrouwheid, in alle kerken voor zijn oog afgelegd.²⁷ Dagelijks stonden al de heiligdommen voor de biddende scharen, op last der Regering, open, en de herwaarts gevlugte landpredikanten verrigttten, op haar

verzoek, nevens die der stad, de dienst.²⁸ Bij de opeischung der veste ging de fiere weigering der Regering van de verklaring verzeld, dat haar ter verdediging, *door Gods zegen*, niets ontbrekende was.²⁹ Rabenhaupt was de man des geloofs niet minder dan des krijgs, en liever dan het eerste te verzaken, had hij zijne goederen prijs gegeven en zwierf hij als balling buiten Bohemen, zijn vaderland, rond, terwijl hij zich door eene gelofte verbonden had, nooit dan voor geloofsgenooten het zwaard te zullen trekken. Bij allen toegezwaaiden lef hernam hij steeds: »God heeft het gedaan, niet wij!» Teregt beeldde men op den gedenkpenning, ter zijner eer geslagen, de godsdienst en de gerechtigheid, elkander omhelzende af, met dit het randschrift: »Onder dezen beschermmer zijn wij behouden.»³⁰— Wanneer bommen de lucht doorklieften en de kerken ook vooral de mikpunten van het vernielend vuur des vijands waren, dan stroomden niet te min de biddende scharen tempelwaarts.³¹ Psalmzingende leiden vaak de vrouwen hare mannen ten strijde.³² Toen de stad ontzet was, gaven de Groningers niet zich zelven de eere, maar met de tranen van blijdschap vermengden zich de juichtoonen van dank, die van de straten, uit de woningen, uit de bedehuizen ten hemel stegen.³³ 't Was de uitdrukking van aller gevoel, wat op den straks genoemden gedenkpenning te lezen stond, dat het standvastig Groningen, 't welk het land behouden had, door *Godes kracht* des vijands magt had verbroken. Rondom het eeremetaal, aan de studerende jongelingschap uitgereikt, stond het gegrift, dat zij *met God* tot beide, wetenschap en wapenen, bereid was. Neêrlands grootste dichter scheen naauwelijks noodig te hebben, het Groningen toe te roepen:

———— »uit puin, uit asch en stof verzezen,

Vergeet de weldaad niet, die God u heeft bewezen!»

Voorzeker, Stad- en Landgenooten! zoo we ooit een Godsbestuur zullen erkennen, eene hoogere hulp en leiding

eerbiedigen, dan voelen wij ons gedrongen, het hier te doen. Tegen 24,000 welgeoefende krijgslieden, houden het zes weken lang 4000 man, soldaten, schutters en studenten zamen gerekend, vol. ³⁴ Voor dien tijd was dit eene voorbeeldeloos felle belegering. Dag en nacht werd de stad met de vernielendste werptuigen als overgoten. ³⁵ Desniettemin had men hier nauwelijks tachtig tot negentig dooden, terwijl de vijand de zijnen bij duizenden telde. ³⁶ — Van merkwaardige bewaringen en uitreddingen spreekt de geschiedenis, en teekent ze op, omdat ze er Gods beschermende hand in ziet. Eenmaal slechts wordt, in weerwil van al de kogels, ook vooral op dit ons heiligdom afgeschoten, de godsdienstoefening hier verhinderd. ³⁷ Bij de verwoestingen, inzonderheid aan de zuidzijde der stad aangerigt, werden zoo weinig menschen getroffen, dat een tijdgenoot iedere bom een getuige van Gods Voorzienigheid noemt, die de menschen te midden van de puinhoopen hunner woningen beschermde. ³⁸

Zullen wij niet zeggen: »heerlijke dingen heeft *God* gedaan?» Of zullen wij misschien alle bijzonder Godsbestuur loochenen? Zullen wij, omdat wij ons tot de oneindigheid des Hoogsten wezens niet kunnen verheffen, het naar onzen bekrompen maatstaf afmeten, en op rekening van het toeval, of van een noodwendigen zamenhang der dingen stellen, wat zoo zichtbaar van goddelijke hulp getuigt? — Maar wat vragen wij het in dit uur, op dezen dag? Welke is anders de reden van onze zamenkomst, waarom heeft men haar ter wijding van alle verdere feestvreugde verlangd, dan omdat men in Groningens bevrijding de hand Gods erkent, en die wil geëerbiedigd en gehuldigd zien in eene der merkwaardigste gebeurtenissen van de geschiedenis des vaderlands? Zonder die erkentenis ware deze godsdienstige viering doelloos, en zou zij eene ijdele vertooning, een guichelspel zijn. Neen, wij maken nog de

woorden van den godsmán geheel tot de onze, en getuigen het allen te zamen: *God heeft heerlijke dingen gedaan.*

GEZANG. 171. vs: 3, 2 en 8.

DE GEMEENTE.

God! zou ons hart het ooit vergeten,
Wat Gij voor onze vaadren deedt,
Toen dwinglandij het vrij geweten
Met al de magt der aard bestreed?
Uw almagt, uw ontferming bood
Hun 't eenigst uitzigt in den nood.

DE VROUWEN.

Hoe nictig klein was hun vermogen,
Hoe groot de taak door hen volend!
Wat ramp is hun voorbij gevlogen,
Wat redding bleef hun onbekend!
Gij waart hun steun bij 't gruwzaamst wee;
Zoo staat geen rots in 't hart der zee.

DE GEMEENTE.

O Gij! der vaadren vast vertrouwen,
Hun hulp en toevlugt in 't gevaar,
Waar kan ons oog deez' grond aanschouwen,
Daar niet uw almagt zichtbaar waar?
Geheel het oude Nederland
Was steeds een wonder van uw hand.

God heeft heerlijke dingen gedaan: daarom: psalmzingt den Heer!

Ja, God te *loven* en te verheerlijken, dat is op dezen tweehonderdjarigen gedenkdag van de bevrijding der stad behoefte voor ons hart! 't Zij wij afstammen van de groote vaderen, die hier voor twee eeuwen dien zwaren strijd onder den Heer der heirscharen streden; 't zij wij, van elders ingekomen, hun nakroost slechts heeten, voor zoo ver wij op hunne plaats hier leven en werken: innig moet onze dank zijn voor de behaalde zege; en bij den aanblik van menige door hunne dapperheid en trouw

verheerlijkte plek, moet ons de borst van stille vereering en erkenenis zwellen, en hun lof, maar dan ook — *Gods* lof op onze lippen zijn. Van hooge aandrifft moet ons het hart dan ook wel vooral binnen deze tempelgewelven kloppen, die de gebeden hoorden, waarin de gezangen weerklonken, in die benarde dagen gedurig en gedurig weder tot God opgezonden, waar het Evangeliewoord telkens weder nieuw leven, kracht en moed in de zielen uitstortte. Hier als de nakomelingen dier voorouders vergaderd te zijn, nog na twee eeuwen in het bezit dier voorregten, waarvoor zij gekampt, waarvoor zij goed en bloed hebben opgeofferd; welke lotwisselingen ons vaderland sinds onderging, welke zware schokken het had te verduren, nóg eene vrijheid te genieten als Staatsburgers en als Christenen, die, waren zij bezweken, tot de hersenschimmen zouden behooren: het moet ons, terwijl wij hunne nagedachtenis zegenen, ook vooral van *Gods* lof mond en hart doen overvloeijen.

Maar wij weten het: niet met den mond alleen, hoe opregt de lof zij, Hem gewijd, verheerlijkt men God. Dat deed men niet in Israëls dagen, dat doet men in onze dagen niet. Met de erkenenis van het hart en de lippen moet zich die van geheel het gedrag en den wandel paren. Die moet den stempel drukken op alle plegtstatige hulde, Gode in 't openbaar of in 't verborgen toegebracht. En wij vragen naauwelijks, waarop ons dan dit jubilé, met dat voorbeeld onzer vadersen daar vóór ons, allereerst wijst. Waarop anders, dan op de betoening van waarachtige vaderlandsliefde, als immer, ook in onze dagen, de vrijheid en onafhankelijkheid van Nederland wierden bedreigd? Of zouden wij aan deze geen waarde hechten? Zouden wij zoo bekrompen, liever nog, zoo zelfzuchtig zijn, dat ons alleen ter harte ging, wat ons persoonlijk belang of dat der onzen bevorderen kon? Zou iemand misschien wanen, dat dit volstrekt niet onchristelijk ware? Dat integendeel vader-

lands- en vrijheidsliefde met het Christendom weinig gemeens had? Zou hij dan vergeten, dat, hetgeen wáár menschelijk is, ook wáár christelijk is, en dat de liefde tot zijn land ieder is aangeboren? Dat wij daarom deze moeten aankweken, en met de daad beoefenen, naar de omstandigheden het vereischen, en het dus schromelijke ondankbaarheid aan God zijn zou, indien wij ons, bij voorkomend gevaar, niet onzer vaderen en zijner reddende magt waardig betoonden? Hangt ook niet alle persoonlijk en maatschappelijk belang met de welvaart des vaderlands naauw zamen, en kunnen wij ons deze denken, waar vreemden het in hun eigen belang overheeren, en het zich tot een gragen buit gekozen hebben? Waar de vrijheid en de zelfstandigheid eens volks te gronde gaat, kwijnen ook handel, landbouw en nijverheid; wetenschap en kunst ondervinden er den verdervenden invloed van; de godsdienst lijdt, de zedelijkheid met haar. — Daarom, Stad- en Landgenooten! is het tweede eeuwfeest van Groningens bevrijding het feest der handhaving en bewaring van ons vrij en zelfstandig volksbestaan: laat ons het juist ook als zoodanig hoog waarderen; maar dan ook in ons en bij anderen opwekken en aanvurenden den regten zin voor staatkundige en burgerlijke vrijheid, voor die uitnemende voorregten, welke wij als Nederlanders genieten! Laat ons dit te meer doen, naar mate ons land klein, ons volk weinig talrijk is! De geschiedenis des vaderlands, ook uit de dagen, die wij herdenken, leert het ons, dat niet een uitgestrekt grondgebied, niet getalsterkte een volk magtig maakt en het van zijne vrijheid verzekert, maar dat dit, met God, de geest des volks doet; het vrij willen zijn; het niet willen zwichten voor vreemd geweld; het liever goed en bloed opofferen, ook in een schier hopeloozen strijd, dan nationaliteit en onafhankelijkheid; het liever als vrijen sterven, dan als slaven leven! Een volk, door zulk een geest beziel, overwint; het wordt niet tot slavernij gebragt; het hand-

haaft zegerijk welvaart, roem en eer; het triomfeert, want het strijdt met God! Groningers! wordt het vaderland, wat God verhoede! immer weder op de proef gesteld, wordt het uwe stad: houdt u, mannen, vrouwen en kinderen — ook vrouwen en kinderen streden mede — houdt u aan het voorbeeld uwer roemruchtige voorouders! Toont het u, in dank aan God, waardig, dat gij dezen 28sten Augustus 1872 vieren mogt!

Daar is velerlei burgerdeugd, waarvan ons het voorbeeld door het voorgeslacht gegeven wordt. Daar is er echter eene, die, tijdens het beleg der stad, zoo treffend uitblonk, dat ik er u ter navolging wel op wijzen moet. Het is die van een eendragtig zamenwerken tot bevordering van het algemeene welzijn, warsch van alle partijbelang. Dit had in 1672 het vaderland op den rand des afgronds gebracht, dat het door partijchap werd verscheurd: maar dit behield Groningen voor het vaderland, en hielp daardoor het vaderland zelf behouden, dat hier alle partijchap verre was; dat hier de liefde voor de stad, voor de vrijheid, voor het vaderland, voor de godsdienst allen vereenigde; dat niemand iets anders wilde, dan het algemeen belang. Dit kweekte ook die gehoorzaamheid aan orde en wet, die allen binnen de palen hield, en elk deed behartigen, wat hem was aanbevolen. Ook tot deze edele burgerdeugd roept der vaderen voorbeeld ons op, en dringt ons de dankbaarheid aan God, dien wij heden loven en prijzen.

Maar dan ook, Stad- en Landgenooten! wat bij hen de bron en de kracht hunner toewijding, hunner volhardende zelfopoffering was, dan ook het geloof in Hem aangekweekt in het hart! Het geloof in Hem, den persoonlijken, den alwerkenden, den albesturenden God, in Hem, dien wij door Christus als den heiligen Vader vereeren. Daartoe dan ook de belijdenis van dat Evangelie duur geschat, dat zij niet wilden prijs geven voor het dierbaarste, wat zij bezaten, dat zij kostbaarder achtten, dan het leven! Hoe meer de

geest van het Evangelie ons doordringt, hoe werkzamer we ook in alle betrekkingen, onder alle omstandigheden, te allen tijde zijn zullen tot verheerlijking Gods door woord en daad. In de aankweeking van dien geest ligt het heil des vaderlands. Willen we dit behartigen, gelijk deze dag er ons toe oproept, laat ons dan door dien geest leven en zijnen weldadigen invloed bevorderen bij anderen, gij, ouders, bij uwe kinderen, gij echtgenooten, bij elkander, gij, heeren en vrouwen, bij uwe onderhoorigen! o Mogt het kleine Nederland een toonbeeld worden van ware christelijke deugd! daardoor sterk en magtig, ontzien en geëerd; daardoor een spiegelbeeld van der vaders zin en deugd; een land, een volk, de heerlijke daden nog niet onwaardig, door God eens ten behoeve van het voorgeslacht verrigt! Amen.

NAZANG.

GEZANG. 259. vs. 6.

Bewaar, o God! ons volksbestaan!
 Zie Neêrland in ontferming aan
 En deel uw heil ons mede!
 Weer van ons vaderland het leed;
 Laat ons, wat ook ons volk misdeed,
 Den zegen van den vrede!
 O! zie in liefd' op Neêrland neêr
 En blijf het trouw beveiligen;
 Maar wil vooral, uw naam ter eer,
 Ons volk in Christus heilgen!

AANTEEKENINGEN.

¹ Zoo als bekend is, was het verraad van Rennenberg in 1580 aanleiding, dat Groningen een tijdlang aan de Unie verbonden eerst, bij de overgave der stad in 1594 aan Prins Maurits, voor goed van het Spaansche juk werd verlost.

¹ Vergelijk VALCKENIER, *'t Verward Europa*, D. I bl. 133 »Louis XIV — — — heeft altijd gesustineerd, dat hij door geen bekwaamer middel zou kunnen worden een universeel Monarch en heerscher van de wereld, als door het conquesteren van de zeventien Nederlandsche Provinciën;” terwijl verder de voordeelen worden aangewezen, die hij van de verovering der *Vereenigde Nederlanden* zou genieten; waarbij herinnerd wordt dat Lipsius zeide: »als dit bolwerk wordt ondermijnd, valt de vrijheid van 't geheele Christenrijk omver,” en dat hij aan den Paus schreef: »dit hoekje der aarde is wel klein, maar magtig, aanzienlijk onder alle andere deelen der wereld, die allen, naar dat de toestand er van is, zullen wel of kwalijk varen.” Zie verder bij VALCKENIER, hoe Lodewijk »meest alle Protentaten heeft gedisponeerd, om de zeven kleine Geunieerde Provinciën te abandonneren en aan (hem) tot een prooi over te laten.” Ald. bl. 220, 224. Vergelijk ook den brief, door Graaf d' Estrades aan hem geschreven, waarin hij den Koning voorstelt, op wat wijze hij, »den Vereenigden Staat zal kunnen vernietigen, en in twee maanden tijds kunnen

verrigten, 't geen de magtigste vorsten der aarde niet hebben kunnen doen." E. MEETER, *Geschiedenis van het beleg van Groningen* in 1672, Gron. 1839, bl. 10. Belangrijk is ook de plaats uit VON RAUMER'S *Geschichte Europa's seit dem Ende des fünfzehnten Jahrhunderts*, D. VI bl. 43 en 44, medegedeeld door Dr. P. HOFSTEDE DE GROOT, in de 4de noot bl. 40 van zijne *Godsdienstige rede*, tot gedachtenis van Groningens bevrijding in 1838 gehouden. O. a. lezen wij daar: »Frankrijk vond in den vrijstaat der Vereenigde Nederlanden het middenpunt van een zoo koenen, als standvastigen wederstand. Onmatig was Lodewijks toorn, dat hij, de eerste koning in Europa, op zijne trotsche zegebaan door een hoop kooplieden en schippers (in 1667) gestuit was."

³ VALCKENIER ald. bl. 162: »En dit alles op conditie, zoo men met reden sustineert, en bij verscheiden voorvallen namaals heeft kunnen afnemen, (alzo hunne onderlinge trak-taten zoo secreet bleven, dat die niemand kon gewaar worden, wat moeiten zijn gedaan), dat zij beide koningen de Geunieerde Provinciën op die manier zouden deelen, dat de Franschen Holland wel voor zich bij de repartitie zouden hebben, doch hetzelfde niet eer zouden conquesteren, dan wanneer zij de Engelschen zouden hebben gezet in de volle possessie van Zeeland." — Welk deel van den buit aan de Bisschoppen zou toevallen, blijkt met bepaalde zekerheid niet, daar althans de artikelen van het verdrag met dien van Munster nooit zijn te voorschijn gekomen. VALCKENIER, bl. 113. In de opeischung der stad verklaren beide, dat zij, indien zij zich ten goede wilde schikken en zich overgeven, haar »door middel van een regtmatig akkoord, tot het heilige Roomsche rijk en deszelfs gemeene Duitsche vrijheid(!) wilden brengen." Zie *De gedenkwaardigste voorvallen in en omtrent de belegering der stad Groningen door den Keurvorst van Keulen en den Bisschop van Munster*, Gron. 1713, bl. 16, 17. Wanneer men echter de capitulatie, door de Ridderschap van Overijssel met Barend van Galen aangegaan, leest, verneemt men, dat deze, »nevens andere vestingen en heerlijkheden, ook de heerlijkheid van Overijssel in zijn geweld gebragt had." Hij spreekt van zijn

door zijne geregte wapenen daarop verworven regt, van zijne landvorstelijke Overigheid en wat daarvan dependeert, en dat die van Overijssel zich van nu aan ten eeuwigen tijden door geene oorzaak of eenige toevallen der wereld daarvan willen laten scheiden, maar bij hem, als hunnen Landvorst en Heer, lijf en goed willen opzetten. — Er volgt dan ook verder een aantal wetten en voorschriften, die hij als Landvorst maakt. Zie VALCKENIER t. a. p. *Copie van Brieven*, bl. 107 volgg. Het spreekt van zelf, dat, wanneer Groningen zich had overgegeven, Barend ook hier de landvorstelijke hoogheid zou hebben aanvaard, althans wanneer de Keulsche Keurvorst ze hem niet had betwist. Deze had, toen er verschil bestond, of men eerst Groningen, dan wel Delfzijl zou aanvallen, het eerste gevoelen doorgedreven, en gezegd. — »Wir müssen auf Grönigen. Innerhalb fünf Tagen ist sie doch meiner, denn ich hab schon meine Creaturen daarin.” VALCKENIER, bl. 619.

⁴ VALCKENIER, bl. 222: »Den Paus werd voorgesteld de religieuse intentie des Allerchristelijksten Konings, om bij dezen oorlog de Hollandsche kettters te doen wederkeeren tot het oude geloof, en hun ontheilgd land weder te doen heiligen in den schoot van de Moeder, de heilige kerk.” Soortgelijke beweegreden werd aan de onderscheiden Katholieke Mogendheden opgegeven, bl. 169. Innocentius XI keurde echter dezen oorlog af. De Utrechtsche Aartsbisschop Neercassel ontving te Brussel de verzekering van den Nuntius, »dat de Paus er ver af was, bevelen en hulp tot den krijg te hebben gegeven, en dat de Katholicken in de Vereenigde Nederlanden niets doen konden, wat hem aangener zou, dan trouw te blijven aan de Republiek. Die verklaring werd aan de Overheid bekend gemaakt met het gunstigst gevolg. Zie Dr. BENNING JANSONIUS, *Geschiedenis der Oud- Roomsche-Katholieke kerk in Nederland*, bl. 128.

⁵ Zie MACAULEY, *History of England*, van de Tauchnitz uitgaaf, D. II, bl. 4. Op zijn sterfbed ging hij in 't geheim tot de Roomsche kerk over. Ald. bl. 8 volgg. Vergelijk over dien overgang het Tijdschrift *Waarheid in Liefde*, Jaarg. 1857, D. II, bl. 383.

⁶ De Kardinaal van Bouillon. Neercassel was en bleef Utrechts Aartsbisschop. Aan zijne talenten en welsprekendheid, en aan de gematigdheid, waarmee hij van den kansel zijne overtuiging uitsprak, deed menig Hervormde, die den Dom bezocht, hulde. — Tot in November 1673 bleef dit kerkgebouw in Roomsche handen. JANSSONIUS, bl. 129. In het Munsterse leger hoopte men nog altijd, dat de Engelschen een inval in Friesland zouden doen. Zie een onderschepten brief in *De Gedenkwaardigste voorvallen*, bl. 32.

⁷ Zie die voorwaarden vermeld bij VALCKENIER, bl. 652.

⁸ VALCKENIER, bl. 183, 184. Toen hij zich reeds met Frankrijk tegen ons vaderland verbonden had, zond hij nog een nieuwbjaarsbrief van gelukwensching aan de Staten. »Het Kapittel van Munster had hem zeer instantelijk aangehouden, en de Keizer hem door drie bijzondere mandaten, op zijn hoogste indignatie, zeer ernstig laten aanzeggen, zich niet met de Franschen te engageren.» Bl. 183. Hij beschuldigde in zijne oorlogsverklaring de Staten, dat zij zijne bevelhebbers hadden willen omkooopen, brand hadden gesticht in steden, vestingen en magazijnen, opstand in steden hadden verwekt, zijne soldaten tot ontrouw verleid, ja, hem naar 't leven gestaan. Ald. bl. 359. Zie ook *Het ontroerde Nederland, Amsterdam, 1674*, bl. 144. Teregt schreef Dr. P. BOELES, *Het beleg en de bevrijding van Groningen in 1672, Leerrede in '39 gehouden*, bl. 29, noot 2. »Verachtelijker dan de Bisschop van Munster handelde wel geen der overige vorsten in het aanvoeren van redenen voor hunne oorlogsverklaring.» — Zie over Broersma en Schuilenborgh *De gedenkwaardigste voorvallen*, bl. 5—8, VALCKENIER, bl. 619, MEETER, bl. 15. Over Schuilenborgh vooral Dr. E. J. DIEST LORGION, *Geschiedkundige beschrijving der stad Groningen*. D, II bl. 52 volg.

⁹ »Het ziekenhuis hebben zij gehad te Helpen, in een groote boerenschuur, waar de zieken en gekwetsten bij malkander op stroo lagen, wordende behandeld door zes Fransche chirurgijns. Eer iemand verbonden werd, werd de wond onderzocht, of zij doodelijk was of niet; indien wel, werd den gekwetste een pistool geschonken, in plaats van een pleister.

Dikwijls was het daar zoo vol, dat, om de nieuwsgekwetsten plaats te geven, de oudsten, die het zwaarst gewond waren, uitgemonsterd en doodgeschoten werden." *Groningen door de Bisschoppen van Keulen en Munster belegerd*, door J. v. V. Groningen, 1722, bl. 50.

¹⁰ In den eersten, allereeldzaamst voorkomenden druk der *Gedenkwaardigste voorvallen*, reeds in het jaar 1672 te Groningen in 't licht verschenen leest men: » Quam ook een partije van den vijand overloopen, verhalende de oneenigheid tusschen den Keurvorst van Keulen en den Bisschop van Munster, over het stormen op de stad, dat Keulen tegen stonde, willende geen meer menschen op de vleeschbank brengen, alzoo zonder voordeel genoeg bloed geplengt was." Zie BOELES, bl. 52. Vergelijk ook de uitgaaf van 1713 der *Gedenkwaardigste voorvallen*, bl. 33.

¹¹ Zie over dit bezweren door monniken en de bezweringsplaatjes, die men in sommige bommen vond I. SANNES, in den *Groninger Volksalmanak* van 1839, bl. 157 volgg. Vergel. ook VALCKENIER, bl. 791, en *Groningen belegerd*, bl. 30. Ook MEETER, bl. 55.

¹² Vergelijk den onderschepten brief aan den Hertog van Luxemburg, *De Gedenkwaardigste voorvallen*, bl. 31, 32, ook medegedeeld door Mr. T. P. TRESLING, *Groningen in 1672*, in den *Groninger Volksalmanak* van 1837, bl. 40—42, en door MEETER, bl. 70 volgg.

¹³ Uitvoerige mededeelingen omtrent die verwoesting en heiligschennis vindt men bij Dr. BOELES, uit de echte bescheiden van een aantal plattelandsgemeenten ontleend, noot 20, 21 en bl. 39 volgg. Zie ook *Groningen belegerd* bl. 3 en 10, MEETER bl. 19, 45 en 84. Dat de Roomschen zich weinig goeds van de Bisschoppen konden beloven, laat zich daaruit afleiden, dat zij geen gemeene zaak met hem hebben willen maken, hoe zeer daartoe aangezocht. Vergel. beneden noot 23. Blijkens den gezegden onderschepten brief, kwam een monnik uit de stad in het leger verzekering vragen, dat zij, indien de stad mogt bestormd worden, niet mogten worden geplunderd. Dat hun die verzekering gegeven is, blijkt uit dien brief niet.

¹⁴ *De gedenkwaardigste voorvallen*, bl. 41.

¹⁵ Zie MEETER, bl. 94. Vergelijk ook J. SURINGA, *Een lauwerkrans gevlochten voor onze vaderen, op het tweede eeuwfeest van het ontzet van Groningen in 1672*, bl. 8.

¹⁶ *Groningen belegerd*, bl. 45.

¹⁷ MEETER bl. 95 volg.

¹⁸ *De gedenkwaardigste voorvallen*, bl. 6. DIEST LORGION t. a. p. bl. 70, MEETER, bl. 21, 24, BOELES, noot 28, bl. 54.

¹⁹ *De gedenkwaardigste voorvallen*, bl. 19, 24 en 27. MEETER, bl. 40.

²⁰ Zie over Rabenhaupt vooral Mr. T. P. TRESLING in den Groninger Volksalmanak van 1837, bl. 1 volg. 148 volg.

²¹ *De gedenkwaardigste voorvallen*, bl. 19, 21, op welke laatste plaats men leest. »Een lust was het te zien, hoe zich ieder op dezen (den 25 Julij gegeven) wapenkreet naar zijn alarmplaats begaf, waarbij de studenten en burgerij de eer werd gegeven, van het eerst met hunne compagniën op de wallen te zijn, hoewel de militie met een zonderlingen ijver zich ook zeer spoedig op hare posten vertoonde, ja men zag ook stokouden, vrouwen en teedere jeugd, met moed gewapend, naar de wallen loopen, zoodat het scheen of zij den vijand alleen zouden te keer gaan.» Vergelijk ook *Groningen belegerd*, bl. 25. »Een zeker slecht wijf», leest men daar ook nog, wat flauhertiger zijnde, riep om overgeven, 't welk van eenige andere nau gehoord wiert, of vielen er zoo op te beuken, dat zij te kort zou geschoten zijn, indien er een gekwalificeerde Borger niet tusschen gekomen was.» Eenige vrouwen liepen mede naar den wal, om voor hare mannen kruid en lood aan te dragen, Ald. bl. 25. Rabenhaupt wordt gezegd te hebben verklaard, dat hij reeds in vele belegerde plaatsen geweest was, maar nergens zulk een moed onder de burgers had aangetroffen.

²² Die keurbende, 150 man sterk, had, met goetvinden der Regering, uit haar midden officieren gekozen. Zie over haar vooral de bijzonderheden medegedeeld door Mr. P. T. TRESLING, in den Groninger Volksalmanak van 1838 bl. 109 volg. Zie ook BOELES, bl. 57, noot 30, waar hij mededeelt,

dat de hoogleeraar Feltman, meermalen tot zijne hoorders sprak: » *Quem togatum audivists, nunc armatum sequimini.* » Volgt nu hem als krijgsman, wien gij als hoogleeraar hebt aangehoord.”

²³ Zie over de Doopsgezinden *De gedenkwaardigste voorvallen*, bl. 12 en 20. Even als zij, waren ook de Roomschen van de algemeene wapening uitgesloten, maar moesten ook met hen en de vrouwen eene zekere som tot aankoop van wapenen opbrengen. De bovenvermelde afkeuring van dezen oorlog door den Paus heeft zeker veel bijgedragen, om de Roomschen te weerhouden van te luisteren naar de ligt verlokkende aanbiedingen der Bisschoppen, die door hen tweedragt in de stad zochten te verwekken; maar niet minder heeft ook daartoe ongetwijfeld de edelaardige gezindheid van den Utrechtschen Aartsbisschop Neercassel, van wien wij boven spraken, medegewerkt. Dat de Regering, tijdens het beleg, de Roomschen meer dan dusver leerde vertrouwen, blijkt genoegzaam daaruit, dat, terwijl hun in 1663 menig voorregt ontnomen was, en o. a. ook besloten, dat geen Roomsche meer als burger zou worden aangenomen, dit laatste in 1672 weder is opgeheven, en zij ook tien jaren later weder onder de gewapende magt zijn opgenomen. Vergel. DIEST LORGION, bl. 163, 164, BENNIK JANSSONIUS, t. a. p. Hun verzoek van plundering verschoond te mogen blijven, vermeldde ik in noot 13. Waarschijnlijk vond onder hen de Keurvorst » zijne creaturen, » zie noot 3, die hem echter weinig hebben kunnen dienen.

²⁴ *Gedenkwaardigste voorvallen*, bl. 19. » Het eerste woord, als zij malkander ontmoetten, na de groetenis, was naar den toestand van hun huis te vragen, hetgeen van ieder, zelfs degenen, wier huizen geheel geruineerd waren, met zulk eene kloekmoedigheid beantwoord werd, dat het een wonder was.” Zie ook bl. 39. Treffend ook is het geen wij in *Groningen belegerd*, bl. 21 hieromtrent lezen Ik zal het in de naïve volkstaal van den verhaler mededeelen: » alles — hoe vreeslick het ooit was, en verminderden de couragie der borgers niet, maar wiert hoe langer hoe grooter. Die sijn huis quijt was, sach dat hij weinich meer verliesen koste, en wou daarom revenge hebben. Die noch geen schaede geleden hadde,

wist noch van geen quaet, en was daerom nog wel te vreden, al hopende, dat zijn huis niet zoude geraekt worden. Het is met geen pen te beschrijven, hoe geduldich de borgers waren, als zij haer huizen zagen nederstorten. Zij toonden haer soo inensibel, dat het schier was, of het des viants huizen waeren, als zij de haere of haer nabuers in de lucht saegen vliegen. — — De vrouwen betoonden haer ook niet minder geduldig en couragieus. Zij konden nu bijna met minder verstoornisse sien, dat een bombe of brander in haer huis quam vliegen, als te voren, dat iemand met vuile voeten in haer beste kaemer liep." Zie nog bl. 36.

²⁵ De zuidzijde der stad werd bijna geheel plat geschoten, en zoo verhuisden dan de bewoners naar de noordzijde, waar zij met alle liefde werden ontvangen, en rijken dikwijls tot armen de toevlugt moesten nemen. Vergel. *De gedenkweerdigste voorvallen* bl. 13, 24 en 39, maar vooral ook de uitvoerige en geestige beschrijving in *Groningen belegerd*, bl. 19 en 20.

²⁶ Onsterfelijk is de naam van Margeje Geerts, die, toen dezelfde kogel, die haar den arm verbrijzelde, ook haar kind doodde, dat zij droeg, tot den chirurgijn, die den arm sparen wilde, zeide: »snijd af, snijd af maar! Liever een arm, dan de stad verloren." De heldin bestierf het kort daarna. *De gedenkweerdigste voorvallen*, bl. 11. Volgens MEETER, bl. 22, zou zij gezegd hebben: »beter een kind en een arm, dan de stad verloren," maar *De gedenkweerdigste voorvallen* deelen hare woorden mede, zoo als ik ze gaf.

²⁷ *De gedenkweerdigste voorvallen*, bl. 7.

²⁸ De predikanten der stad namen hun eigen beurten in de drie hoofdkerken dagelijks waar, maar bovendien hadden de landpredikanten, naar orde der classen, op verzoek der Regering, ook dagelijks in de Nieuwe kerk godsdienstoefening, omdat de meeste inwcners naar 't noorden der stad gevlugt waren, en opdat zij, »niets te doen hebbende, daardoor tot goede devotie zouden opgewekt en gesteund worden." *De gedenkweerdigste voorvallen*, bl. 15. In de Peper- en Pelster Gasthuiskerken kon eenigen tijd geen dienst verrigt worden, omdat zij te zeer aan het bombardement waren blootgesteld, en daarvan

ook te veel geleden hadden. *De gedenkweerdigste voorvallen*, bl. 14.

²⁹ *De gedenkweerdigste voorvallen*, bl. 11.

³⁰ Vergelijk TRESLING, *Groninger volksalmanak* van 1839 t. a. p.

³¹ Zie, wat MEETER verhaalt van den verschrikkelijken zondag, 31 Julij, bl. 32. Ook bl. 50.

³² *Groningen belegert*, bl. 25.

³³ VALCKENIER bl. 795. *De gedenkweerdigste voorvallen*, bl. 38.

³⁴ De opgaven van de getalsterkte des vijands verschillen. Zie *De gedenkweerdigste voorvallen*, bl. 38, waar zij tot 22000, *Groningen belegert*, bl. 38, waar zij tusschen de 20 en 30000 man geraamd wordt. Volgens Mr. TRESLING, *Groninger almanak* van 1837, bl. 37, bedroeg zij, naar een later uitgekomen lijst, »door Munstersche Officieren opgemaakt,» 24,000 man. Toen het leger opbrak, was het nog maar 12,368 man sterk. Overgelopen waren er naar de stad 600 en naar elders 5000. TRESLING, bl. 38.

³⁵ De Prins van Oranje verklaarde, dat deze belegering eene der merkwaardigste, en verreweg de allermerkwaardigste van dien tijd was. MEETER, bl. 4. SURINGA, bl. 11. Van de schrikkelijke bommen en kogels, in de stad geworpen, weten de ooggetuigen niet genoeg te verhalen. Men schatte hun getal op 5000, daaronder bommen van 3 tot 400 pond. Daaren boven duizenden keisteenen. Zie *Groningen belegert*, bl. 12. MEETER, bl. 87. BOELES, bl. 62, noot 32.

³⁶ Van den vijand vielen er 4604, onder wie 5 stafofficieren en 63 subalterne. Zie de naauwkeurige opgaaf bij TRESLING, *Groninger Volsalmanak* 1837, bl. 38. De opgave van het getal der dooden binnen de stad verschilt, maar beloopt tusschen de 80 en 90. De meesten waren de slagtoffers van hun eigen onbedachtzaamheid of roekeloosheid geworden. Er waren maar 15 of 16 soldaten onder. *De gedenkweerdigste voorvallen*, bl. 39. *Groningen belegert*, bl. 50.

³⁷ Opmerkelijk, dat dit vóór het aangaan der morgengodsdienstoefening plaats had, en dus zonder oogenblikkelijke ver-

storing, of ook zonder dat iemand daarbij zelfs eenig gevaar liep. De *gedenkweerdigste voorvallen*, bl. 19. Vergel. MEETER, bl. 41. Bij eene andere gelegenheid, als er een groote bres in den zuidooster hoek van den toren geschoten was, wordt er van de daardoor geleden schade in *De gedenkweerdigste voorvallen*, bl. 23, gezegd, dat zij »van verscheiden grooten en kleinen vrij wat meer beklaagd werd, dan die ieder in zijn particulier geleden had. 't Was: al willen deze schelmen geestelijken en Bisschoppen zijn, waarom verschoonen zij dan Gods huizen niet? Wat voordeel kunnen zij van deze kerk-schenderij genieten?» — Hoe de kerken de gedurige mikpunten waren, zie ald. bl. 14, 18, 34, 33.

³⁸ *De gedenkweerdigste voorvallen*, bl. 14 en 39.

